

KECSKEMÉTI GÁBOR

LATIN HUMANIZMUS ÉS ANYANYELVŰ PUBLICISZTIKA
EGY 17. SZÁZADI KÁLVINISTA PRÉDIKÁCIÓBAN*

Szerencsére ma már elég ismert dolognak számít, hogy a kora újkor prédikációirodalma a politikai publicisztika, a történetfilozófiai értekezés, az esszé műfaji jellemzőivel gazdagodott, eszmetörténeti tekintetben pedig képes dokumentálni a rendi-nemesi történelemszemlélet formálódásának állomásait.¹ A részletesebb vizsgálatnak alávetett szövegek között van Szántai Pócs István 1667 késő őszen a huszti vártemplomban elmondott, a következő évben Sárospatakon kinyomtatott prédikációja is, amely – részben Hodászi S. Miklós és Medgyesi Pál egy-egy korábbi szónoklata nyomán – toposzokban, képekben és alakzatokban gazdag kifejtését adta a középkori erős Magyarország azóta bekövetkezett hanyatlásának, elerőtlenedésének, pozícióvesztésének, politikai és erkölcsi összeomlásának.²

A prédikáció alapjául szolgáló zsolttáridézetben (56,9) a zsolttáros a könnyeinek Isten általi számontartásába vetett reményét fejezi ki. A szöveg hely magyarázata és tanulságainak kibontása után Szántai Pócs egy-egy cáfoló, feddő és vigasztaló haszonban aknázza ki a textust. A középső haszon azokat feddi, „kiknek nagy okok volna a’ könyhulatlásra; de nem könyveznek; Sőt ellenben a’ magok husoknac, tsontyoknac, véreknek romlásokat katzagják.” Mindjárt a következő mondat aposztróféja a magyar nemzet egészére kiterjeszti az elítélt viselkedésmintát: „Oh te el-fogyando romlásodnak s-veszedelmednek utolso grádussában immár bé-lépet marokni Magyar nép, nagyob részre illyen vagy te. Volna okod a’ sirásra, de nem sirsz.”³ Olyan lett Erdély és Magyarország, mint „az Hagymázban fekvő beteg, kinek látogatására el-menvén jo akaroi, szomszédi, baráti, rokoni, szánakozással szemlélik nyavalyáját, amaz ellenben kaczag. [...] Látván nyavalyádat jo akaro szomszédid, szánokoznak rajtad, te peniglen kaczagsz.”⁴ A prédi-

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK, 91–92(1987–1988), 20–45; IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök Vidéke (Gyula), 1989, 5–18, 5, 13; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 228–230.

² A prédikációt hosszan idézi: IMRE 1989, *i. m.*, 14–17. A Hodászi- és a Medgyesi-szöveg felhasználását regisztrálja: KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 196, 198.

³ RMK I, 1074, 18.

⁴ RMK I, 1074, 19.

kátor ezután hosszan sorolja azokat a megfontolnivalókat, a siralmas állapotra jutás tényeit, a hajdani nagyság szégyenletes ellentétpárjait, amelyeknek belátása jajgatásra, siralomra, zokogásra kellene intse a végveszélybe jutott magyar hazát. A többes szám második személyben kezdődő szólam hamarosan többes szám első személybe vált, és így hasonlítja a magyarságot előbb a minden iránt érzéketlen sztoikusokhoz, aztán a fáraó megjavulni képtelen népéhez, később Saulhoz, mert „iszonyu romlásunkon való bánatunkat, s-melancholia-nkat lant, hegedü, czithera pengetéssel enyhittyüc”,⁵ végül az epikureusokhoz, akik a végromlás közelében dözsölésbe fognak. Olyanok lettünk, mint az Ámos próféta felpanaszolta nép, akik, nem gondolva József házában megromlásával, „Hegedü szo mellet énekeltének, és vigaság tevő szerszámokat gondoltanak-ki[,] a’ bort-is nagy pohárokkal itták, etc.” Így közelget végső pusztulásához „vigasággal, és tombolva” a magyarság. A szomszéd népek efeletti értetlenségét pedig a prédikátor egyes szám első személyben megfogalmazott egyetértő kommentárja kíséri: „Nem győznek ezen a’ Szomszéd Nemzetbéli meg-ért elmék eleget csudálkozni. Nem-is oknélkül, mert én nem láttam s-nem-is hallottam Országot, mely nagyobb örömmel és vigasággal veszet volna mint Magyar-ország.”⁶

Az egyes szám első személy használata elüt a képviseleti beszédmódban megfogalmazott környezetétől, és azt az erős benyomást kelti, hogy itt a szónok személyes véleménye, ítélete fogalmazódik meg. Erősíti ezt az érzetet, hogy e kommentár nem található meg sem Hodászi, sem Medgyesi Szántai Pócs számára mintául és forrásul szolgáló szövegeiben. Igaz, Hodászi 1646. évi prédikációja – amellyel még a textusa is közös – elsősorban az egezetikai és dogmatikai részekhez meg az *applicatio*hoz szolgáltatott anyagot Szántai Pócs beszéde számára (onnét való a *summa*, a *partitio*, az *explicatio*, hosszú szó szerinti átvételekkel, majd az *applicatiót* is szinte maradéktalanul átvette), a hasznok (*usus*) ismertetett részletében viszont csak az ismerősei szánakozó körében kacagó hagymázás beteg képét használja fel Hodászitól, és az az eredetiben egyáltalán nem kapcsolódik össze nemzeti ideológia és történelemszemlélet kifejtésével.⁷ Medgyesi 1659. évi prédikációja, pontosabban annak mindhárom, feddő és intő haszna viszont épp a Szántai Pócs-féle hasznok történetfilozófiai gondolatokat kifejtő részének volt a forrása, az elfajzott, elsilányodott nemzet önszemléletének erőteljes paneljait szolgáltatta, de a huszti lelkészről közölt kommentáló mondat itt sem található.⁸

Mielőtt azonban hitelt adnánk annak a benyomásnak, hogy a kérdéses mondatban Szántai Pócs István személyes véleményét, kiszólását lássuk, meg kell mondanunk, hogy prédikátorunk lehetséges forrása mégiscsak megtalálható ugyanabban a gyűjteményben, amelyet bizonyosan használt prédikációja kialakításakor: a Hodászi S. Miklós szövegét is tartalmazó kötetben. E kötet második szövege Szilágyi Benjámín István ismert latin

⁵ RMK I, 1074, 25.

⁶ RMK I, 1074, 23. Ezt a részt is idézi – kommentár nélkül – IMRE 1989, *i. m.*, 16.

⁷ RMK I, 787 = RMNy 2160, 10. préd., 171.

⁸ RMK I, 948. Innét való Ámos panasza, majd a sztoikusok, a fáraó, Saul és az epikureusok négyes alternatívája stb.

orációja, a *Fatalis periodus*⁹ (amelyről egyébként azt is tudjuk, hogy Medgyesi prédikációjának is a forrása volt¹⁰). Szilágyi Benjámint Istvánnak ezt az orációját már Bán Imre nyomtatékosan figyelmébe ajánlotta mindazoknak, akik a magyar nemzettudat múltját nyomozzák.¹¹ Az itt előadott koncepció szerint Szent István uralkodásától fogva körülbelül ötszáz évig Magyarország nem az utolsó volt Európa első monarchiái között, hatalmának teljét Mátyás uralkodásának idején érte el. Nyomban utána megkezdődött drámai gyorsaságú hanyatlása. A gyermek II. Lajos élvezetekben dúskáló udvarát a lónak örvendező Trójához¹² és a babilóniai Balthasar életét és birodalmát vesztő lakomázásaihoz hasonlítja a szónok, és a Mohács előtti évek e romlott, könnyelmű budai királyi udvarával kapcsolatban idézi egy bölcs udvari ember véleményét: „merito tum dixerit aliquis prudens Aulicus: Se nunquam vidisse, vel audivisse, Regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio ac tripudio periret.”¹³

Látható tehát, hogy Szántai Pócs bizony nem a saját véleményével egészítette ki a nagyrészt Medgyesitől kölcsönzött történetfilozófiai gondolatokat. Ahol egyes szám első személybe váltott, ott talán Szilágyi Benjámint István orációjából származó betoldást fordított magyarra.

Van azonban egy még ennél is valószínűbb megoldás Szántai Pócs szövegezésére: nevezetesen az, hogy mégiscsak Medgyesi Páltól merítette a maga szövegét! Medgyesi említett 1659-es prédikációjában ugyanis azért nincs semmiféle utalás a bölcs udvaronc kijelentésére, mert az redundáns önidézet lett volna, minthogy Medgyesi már a megelőző esztendőben fel- illetve további önálló művei szempontjából elhasználta ezt az exemplumot. Medgyesi 1658-ban gyűjtötte össze *Sok Jajjokban, s' bánatos szível ejtett könyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak, egy-néhány keserő Siralmi* címmel a megelőző években készült írásait. A gyűjtemény Sárospatakon nyomtatott prelimináriumfüzetében a gyűjtőcímlapot rövid előljáró beszéd és az írások textusainak és tanulságainak mutatója követi. Ebben a datálatlan előszóban pedig a Szántai Pócsnál olvashatóhoz hasonló váddal illeti a magyar nemzetet: „öröl, vigad, vendégeskedic, tombol, mintha semmi gondja nem volna. Nem győz nec ezen a' szomszéd Nemzetbéli okos ember ec eleget álmélnokdni.”¹⁴ Itt következik az „egy, nem feje lágyára esett Udvaritol” hallott mondás, előbb a Szilágyi Benjámint Istvánval megegyező latin szöveggel, majd magyar fordításban is. A fordítás („Nem láttam úgy mond, nem-is hallottam soha orszá-

⁹ RMK I, 787 = RMNy 2160, 20–33. Ismertetése: KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 228–229.

¹⁰ *Uo.*, 197–198.

¹¹ BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2), 491–508, 501.

¹² Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)* = *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2004 (*Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica*, tom. IX, fasc. 4), 101–118, 115–116.

¹³ RMK I, 787 = RMNy 2160, 27.

¹⁴ RMK I, 934, (:)3r.

got, mely nagyobb örömmel s' vigassággal veszet volna, mint Magyar Ország"¹⁵) alig különbözik Szántai Pócsétól, és ami még feltűnőbb, az a felvezető mondat erős hasonlósága. Azt hiszem, az utóbbi alapján ki lehet jelteni, hogy Szántai Pócs nem Szilágyi Benjámint fordította magyarra, hanem közvetlen forrása Medgyesi szövege volt.

Már csak két kérdés maradt: honnét vette a dolgot előbb az anti-puritán sárospataki tanár, később a puritán sárospataki lelkész, és vajon ki volt az a bölcs udvari ember, akinek a kijelentését idézték?

Az utóbbi kérdésre adandó felelettel fölösleges hosszan késlekedni: nem tudom a választ. Épp így található ugyanis a meg nem nevezett személyre való hivatkozás közös forrásukban is. Ilyesformán persze legalább azt leszögezhetjük azért: a mondott kitétel kérdéses forrása azonosítható, vagyis az első kérdés megválaszolható. A budai udvar hasonló szellemű bemutatását követi ez a kommentár a magyarországi viszonyokat igen jól ismerő osztrák diplomata, Siegmund von Herberstein (1486–1566) *Rerum Moscoviticarum commentarii*jában, az első, 1517. évi követségből való hazatérését leíró fejezetnek már a követség eseményeitől független kitérőjében, a következőképpen: „Aula mansit, qualis erat: et nihil remissum est a pompa, fastu, insolentia ac luxu, donec concideret. ut non inepte quidam ex aulicis tum dixerit, se nunquam vidisse vel audisse regnum ullum, quod maiore, atque Hungaria, gaudio et tripudio periret.”¹⁶

Herberstein könyvének első kiadása 1549-ben, a latin textus utolsó, a szerző által kibővített, autorizált változata, számos későbbi utánnomás alapszövege 1556-ban jelent meg, s rövidesen olasz, német, angol fordításokban és változatokban is terjedni kezdett. Lehetséges, hogy a forráshivatkozást nem adó Szilágyi Benjámint előtt Herberstein könyvének egyik latin kiadása feküdt, de az is lehetséges, hogy forrásszövege megegyezett Medgyesivel. Az utóbbi ugyanis az 1658-as előszóban részletesen dokumentált forráshivatkozást ad: „Egy tudos Politicus Német ember, Herbersten [igy!] Sigmond nevű, Első Ferdinand Császár legatussa, ama' szép ki-irt szavai közöt, mellyekben Magyar ország veszésének szemmel látott Okait számlálja, jelenti”; margójegyzetéből pedig az is kitér, hol állottak ezek a „ki-irt szavak”: a *Rerum Hungaricarum scriptores* előszavában (*praefatio*). Jacobus Bongarsius (1554–1612) francia diplomata 1600-ban név nélkül kibocsátott gyűjteményének ajánlásában (*dedicatio*) valóban hosszan hozza Herberstein szövegét, bár elég súlyos sajtóhibával: *concideret* helyett *consideret* áll a szedésben.¹⁷ (E felvezető mondat latinját a patakiak nem idézik.)

Herberstein műve hosszú időre az európai udvarok és a tudós közvélemény legfontosabb forrása maradt oroszországi ügyekben. Kora újkori magyarországi hatásáról viszont

¹⁵ RMK I, 934, (:)3v; idézi TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., Gondolat Kiadó, 1978, 101.

¹⁶ Az általam látott kiadásokban csak helyesírási eltérések vannak: Sigismundus [HERBERSTEIN], *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Antwerpen, 1557, 155v; Sigismundus HERBERSTEIN, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Basileae, 1571, 147. A szöveg hely fordítása nincs meg a Herberstein magyarországi utazásaiból válogatott szemelvények között: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*, gyűjt., jegyz. SZAMOTA István, Bp., Franklin Társulat, 1891 (Olcsó Könyvtár, 290), 147–150.

¹⁷ *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati, quidam nunc primum editi*, ed. [JACOBUS BONGARSIVS], Francofurti, 1600, (4r.

alig tudunk valamit. Néhány, a hazai humanizmus 16. századi története szempontjából fontos tény persze így is ismeretes. A negyvenes évek elején Herberstein – moszkvai és budai tapasztalataira is hivatkozva – Georg Wernherert buzdította a Magyarország csodálatos vizeiről szóló munkájának megírására;¹⁸ a negyvenes–ötvenes évek fordulóján bécsi otthonában ápolták fel lázas betegségéből néhai királyi tanácsos társának kissé zavaros serdülőkort átélte fiát, a későbbi Janus Pannonius-kiadó Hilarius Cantiuunculát;¹⁹ moszkvai útjáról írott beszámolójából Andreas Dudith könyvtára szerzői ajándékpéldányt őrzött;²⁰ Herberstein halálára pedig Zsámboky János jelentetett meg gyászkiadványt.²¹ A 17. századi Magyarországon megfigyelhető hatása tekintetében eddig csak azt regisztrálhattuk, hogy beszámolójának adatait mint David Frölich kalendáriumának elég bizonyosra vehető és a költő Zrínyi Miklós az oroszokról adott egymondatos jellemzésének lehetséges forrásaként értékelték.²² Úgy tűnik, a Herbersteinnél olvasható megállapításoknak a hazai kálvinizmus táborában való figyelembevételét és ideológiai kiaknázását – mint számos más eszmei jelenségét – Szenci Molnár Albert kezdeményezte. Lehetséges, hogy 1595-ös strassburgi bakkalaureusi promóciójának Melchior Junius által fogalmazott nyomtatott meghívója keltette fel a figyelmét, amely szerint Herberstein minden más címénél és kitüntetésénél többre becsülte és e későbbiek alapján tartotta a bécsi egyetemen megszerzett bakkalaureátusát.²³ 1604-ben mindenesetre igen tekintélyes helyen, a *Dictionarium* magyar–latin részének latin nyelvű ajánlásában idézte Herberstein szövegét, egyik igazolásául a Mátyás király uralkodására mint a magyar királyság fénykorára tekintő történelemszemléletének. Közvetlen forrása Bongarsius 1600. évi kötetének ajánlása volt: az oda beillesztett Herberstein-szöveg legelejét írta ki,²⁴ akárcsak fél évszázaddal később Medgyesi a legvégét.²⁵

¹⁸ *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század*, vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit, Bp., Gondolat Kiadó, 1984 (Nemzeti Könyvtár), 190–191. Nemcsak Wernher ajánlotta a munkát Herbersteinnek, Gyulai Torda Zsigmond is köszöntötte őt hexameterrel. Herberstein beszámolóját és Wernher művét több alkalommal közös kötetben adták ki, latinul és németül is.

¹⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuuncula*, ItK, 84(1980), 125–136; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 191–205, 195.

²⁰ JANKOVICS József, MONOK István, *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció*, Szeged, Scriptorum Kft., 1993 (Adattár, 12/3), 78–79.

²¹ RMK III, 546, 549 = 5309.

²² DUKKON Ágnes, *Egy mondat az oroszokról: Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán*, ItK, 106(2002), 334–349. A Zrínyi-könyvtár példánya már 1570-ben Magyarországon volt, Balassa István (egy Zrínyi-leány férje, Bálint unokatestvére) tulajdonában, aki lutheránus meggyőződéséről tanúsító bejegyzésekkel látta el; vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írta, összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4), 160–161. Zrínyié mellett még egy nevezetes katolikus könyvtárban, Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapátéban való megléte is figyelmet keltett: KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 240.

²³ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 410–411.

²⁴ *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 6, SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 461; magyar fordításban: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHE-

Szántai Pócs prédikációja feddő hasznának Herberstein-idézetét tehát két közvetlen előzménnyel is összekapcsolhatjuk. Ismernie kellett Szilágyi Benjámint István bő egy évtizeddel Szenci Molnár halálát követően íródott orációját, hiszen az azt tartalmazó kötet egy másik darabját alaposan kiaknázta saját szövege megalkotásakor.²⁶ Ezt a negyvenes évek végi orációt Medgyesi is felhasználta a Szántai Pócs számára ugyancsak forrásul szolgáló 1659-es prédikációjához, 1658-as előszavában viszont nem innét hivatkozta Herberstein szövegét, hanem Bongarsiuától, és ez az előszava, úgy látszik, szintén eljutott Szántai Pócsához. A huszti lelkész tehát Szilágyi Benjámint is, Medgyesit is olvasta, és az sem zárható ki – noha különösebben valószínűnek sem tartom –, hogy akár Herbersteint magát, akár Bongarsiuat is fellapozhatta. S bár nála a grammatikai megformálás kizárja a forrásra hivatkozást, valami kevés nyoma még az ő szövegében is észlelhető annak, hogy a megfogalmazás idézetszerű: „a’ Szomszéd Nemzetbéli meg-ért elmék” egyikének csodálkozását rögzíti, persze Medgyesi fordulata nyomán.

A történelmi helyzetet mérlegelő, a magyarság sorsának teológiai és filozófiai keretek közé helyezett értékelésével kísérletező, eközben az aktuális politikai lehetőségekkel és lehetetlenségekkel is számot vető prédikációirodalom jeremiád-szerű hangütése még hosszú ideig a hazai publicisztikai beszédmód és történelemfilozófiai tematika alaphangja marad. Talán annak is van némi jelentősége, hogy e panaszos, keserves, „jaj”-os szólam – Szilágyi Benjáminnál, Medgyesinél és Szántai Pócsnál is – azzal az oktalan *gaudiummal* és *tripudiummal* szemben határozza meg magát, amelyet Herberstein megfigyelései és reflexiói rögzítettek, és amely már a Bongarsiuat olvasó Szenci Molnár előtt sem maradhatott észrevétlen.

LYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Magvető Kiadó, 1976, 183. A *Dictionarium* ajánlásának e helyéről: IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 196–197, 222. Szenci Molnár egyébként 1602-ben másolatokat is készített Bongarsius forrásgyűjteménye számára: SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 77, 144. Egy magyar politikai propagandavers 1610-ben Molnár által elkészített latin fordítása ugyancsak eljutott Bongarsiuhoz: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12), 21–22.

²⁵ Szenci Molnár és Medgyesi rokon szellemű irodalmi tájékozódásának egy másik, közismert példája: OLÁH Gábor, *Új adat Szenci Molnár Albert utolsó évei történetéhez*, ItK, 15(1905), 370–371.

²⁶ Eldönthetetlen, hogy a sárospataki tanár kezében maga Herberstein beszámolója vagy – akárcsak Szenci Molnárában és Medgyesiében – Bongarsius gyűjteménye járt.